

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Abstract. This article presents the analysis of the historical experience of institutional cooperation between the state and cooperative forms of economic organization and evaluation of the effectiveness of instruments of the state influence on cooperation was made. As a result the practical recommendations on the state's role in the revival of the cooperative movement in Ukraine in modern conditions were formulated.

Постановка проблеми. Важливою тенденцією новітнього етапу розвитку світогосподарської системи постає відчутне посилення ролі аграрного сектору економіки та виробництва сільськогосподарської продукції як однієї з важливих складових економічної безпеки країни та перспективного напрямку експортної спеціалізації національного господарства. У цьому контексті можна констатувати посилення уваги урядів до регулювання сфери сільського господарства з метою стимулювання його розвитку, впровадження інноваційних технологій та ефективних форм організації господарюючих суб'єктів цього сегмента.

Характер ресурсного забезпечення економіки України створює передумови для прискореного розвитку аграрного сектору та утвердження її як одного з провідних загальносвітових виробників сільськогосподарської продукції. Вироблення та реалізація зваженої, науково обґрунтованої та ефективною політики держави в цій сфері відіграє вирішальне значення в процесі становлення й розвитку вітчизняного сільського господарства. Важливим елементом такої політики має стати відродження кооперативного руху. При цьому мають бути враховані як сучасні детермінанти технологічного та інституціонального характеру, які визначають стан і тенденції на міжнародних глобалізованих ринках сільськогосподарської продукції, так і багатий вітчизняний досвід державного регулювання аграрного сектору економіки, в тому числі й історія взаємодії державних інститутів та кооперативних об'єднань як форми господарської самоорганізації.

Дослідженість проблеми. Характер взаємовідносин держави та кооперації досліджували українські вчені С. Бабенко, В. Зіновчук, О. Могильний, С. Гелей та ін., переважно на основі зарубіжного досвіду. Проте вивчення саме вітчизняного історико-економічного досвіду може створити необхідну фактологічну базу й теоретико-методичну основу для оптимізації державної політики щодо підтримки і всебічного розвитку кооперації в сільському господарстві України.

Мета статті: дослідити історію формування та реалізації державної політики щодо стимулювання розвитку кооперативного руху в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., оскільки саме в цей період кооперація набула найбільшого поширення та проявила свою перспективність в умовах переходу до ринкових відносин. Водночас чітко простежувалась тенденція до самоорганізації на кооперативних засадах тоді, коли держава надавала можливість для її вільного розвитку, та до її занепаду, коли держава втручалася в роботу самобутньої кооперативної системи. Ретроспективний аналіз цих процесів дозволить розробити практичні рекомендації, необхідні для відродження кооперації на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відроджуючи сільськогосподарську кооперацію в Україні, уряд повторює помилки минулого. Від прийняття у 1993 р. Указу Президента про відновлення кредитних спілок до прийняття у 2002 р. Закону України „Про кредитні спілки” минуло 7 років. Кредитні спілки діяли на основі Тимчасового положення, погодженого з Національним банком у 1994 р. Аналогічна ситуація спостерігалася ще в кінці XIX ст., коли кооперативи майже нелегально розпочали свою діяльність, державна економічна політика явно відставала від нагальних потреб та кооперативної практики. Відомий український вчений В. Косинський підкреслював, що близько 55% кредитних товариств припинили своє існування ще до затвердження відповідного закону. Виникнення кредитної кооперації в останній третині XIX ст. було пов’язано з необхідністю забезпечити доступність кредиту для селян в умовах розвитку товарно-грошових відносин, панування посередників та торгового капіталу. Тільки в 1895 р. вийшов перший закон про організацію дрібного кредиту, хоча реально вже існувало 290 кооперативів (переважно ощадно-позичкові товариства). Завдяки цьому закону згодом серед кооперативів більше 50% становили ощадно-позичкові каси і кредитні товариства, які й відіграли згодом визначну роль у становленні сільськогосподарських кооперативів.

Історичні надбання вітчизняної теорії кооперації були практично не враховані і при розробці сучасної концепції сільськогосподарської кооперації в Україні. У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997) сільськогосподарським кооперативом називається «юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об’єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу» [12, с. 227]. У цьому визначенні є сумнівний принцип об’єднання майнових пайових внесків, що суперечить самій природі кооперативу. Крім того, в зазначеному законі вказано, що, здійснюючи обслуговування своїх членів, кооператив не ставить за мету отримання прибутку. Надання кооперативам в нашій країні неприбуткового статусу викликало появу ряду організацій, які не мали нічого спільного з кооперативною діяльністю, проте були охочі скористатися його пільгами. Ринково орієнтовані дослідники Л. Літошенко, К. Мацієвич, Б. Бруцкус ще на початку XX ст. переконували, що кооперативні господарства розраховані на отримання доходу. Вони доводили, що головна соціальна функція кооперації – збіль-

шення особистого доходу її членів та підвищення рівня їх життя – не може бути досягнута без максимізації прибутку як результату її діяльності. «Кооперація якраз і допомагає їм (господарствам) збільшити їхній дохід, довести його до таких розмірів, щоб після задоволення потреб у такому ж масштабі залишилось би ще щось у вигляді вільного надлишку», – писав Л. Літошенко [9, с. 140]. Економісти вже на початку ХХ ст. прийшли до висновку, що з розвитком ринкових відносин діяльність кооперативів повинна мати підприємницький характер, тобто ставити за мету отримання найбільшого прибутку, без чого сільськогосподарська кооперація просто не впишеться у сферу ринкової конкуренції і не зможе бути життєздатною.

Такі теоретичні висновки вчених підтверджувалися й існуючими реаліями. Справді, найбільшого розвитку сільськогосподарська кооперація отримала завдяки ринковим реформам С. Вітте і П. Столипіна, які мають бути своєрідним уроком для сьогодення. Відправним моментом реформи П. Столипіна було те, що уряд визнав існуючу організаційну структуру сільського господарства, яка базувалась на общинному землекористуванні, недосконалою і перестав її підтримувати. Було запропоновано реальний і ефективний механізм передачі селянину землі у приватну власність та надання йому всебічної законодавчої та фінансової допомоги. Міцна селянська сім'я розглядалася як основа міцної держави. Саме такий підхід відкрив широкі можливості і перспективу для становлення сільськогосподарської кооперації, яка розвинулась на базі державного кредитування селянства та розвитку кредитної кооперації.

Втягнуте в русло товарного виробництва, селянство добровільно і жваво вливалось до кооперативного руху, визнаного офіційними колами корисним для розвитку й інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та підтриманого владою. Якщо до початку ХХ ст. із десяти заяв про заснування товариства затверджувалися тільки дві, то після століпінської реформи влада задовольняла більшість заяв. Як наслідок, на 1 січня 1913 р. в Україні (у складі Російської імперії) ефективно функціонувало 950 сільськогосподарських кооперативів з числом членів понад 100 тисяч [5, с. 36].

Разом з тим розпочався новий етап розвитку селянської кредитної кооперації. Якщо раніше засновувалось щороку 3–5 товариств, то після 1905 р. їх щорічний приріст становив від 200 до 400 товариств, а до кінця 1913 р. налічувалось 2181 кредитне та 911 ощадно-позичкових товариств. І це й не дивно, адже нові потреби сільськогосподарських товаровиробників вимагали суттєвого стартового і оборотного капіталу. Найпростіший шлях до нього і найвигідніші умови здатна була забезпечити лише кооперація. Створення кредитних кооперативів давало можливість ширшому загалові селян дістати дешевий довготерміновий кредит для купівлі землі, її оренди, придбання сільськогосподарського реманенту, худоби тощо. На 1 січня 1914 р. кооперативними кредитними установами України було зібрано до 50 млн. крб., використаних на кредитування сільського господарства. Успішна діяльність кредитних селянських кооперативів пояснювалася в першу чергу значною державною підтримкою цих кооперативів. Кожне кредитне товариство на початку своєї

діяльності одержувало від управління у справах дрібного кредиту або від земств та Державного банку кредити в основний капітал на термін 10 років з поверненням його частинами, починаючи з п'ятого року. З розвитком діяльності товариства йому видавалися нові кредити, а від прибутків по операціях товариства утворювалися власні кошти [2, с. 39]. Так, фінансова допомога держави на початковому етапі розвитку первинних кредитних кооперативів сприяла їх активному росту і зміцненню в майбутньому.

Революції 1917 р. кооперація завдячувала появою кооперативного закону, який вводив явочний порядок організації товариств через реєстрацію їх у суді, а також давав змогу організовувати союзи. Проте, послабивши контроль при реєстрації кооперативу, влада посилила економічний вплив. Особливо яскраво це проявилось у створенні державою кредитних закладів, які повинні були обслуговувати потреби первинних кооперативів у кредиті. «Нові хазяйства треба забезпечити дешевим кредитом, бо інакше вони зараз же стануть в залежність від капіталів від усяких посередників. Допомогти в цій справі можуть тільки кредитні союзи, кредитні товариства», – писав М. Байєр [1, с. 27]. Натомість державний банк у Росії створив у всіх своїх відділеннях відділи дрібного кредиту, які надавали планові кредити кооперативам, але за умови підпорядкування їх контролю і ревізії спеціальної інспекції дрібного кредиту. Цим самим створювалась пряма залежність кооперативів від державного банку. А без кредитів вони не могли функціонувати, тому що після Першої світової війни кількість робочої худоби дуже зменшилась, хліборобське знаряддя необхідно було лагодити, оновлювати, а на це не вистачало коштів. Крім того, положеннями Тимчасового уряду 1917 р. була значно розширена компетенція земств. Тримати під контролем діяльність кооперативів прагнули також більшовики.

Така практика не була новою. У Пруссії законом 1895 р. була створена державна каса кооперативного кредиту з капіталом спочатку в 5 млн. марок, а пізніше доведеним до 75 млн. у 1909 р., яка надавала кредити кооперативним організаціям, що потребували оборотних коштів. Видаючи кредит, ця каса пред'являла вимоги до ведення справ кооперативу, до політики кредиту тощо. Так формально самостійні кооперативні організації ставали підконтрольними державі у своїй діяльності. Проте Г. Булгаков доводив, що сільськогосподарські товариства розвиваються всюди, де тільки існує „гарантія прав особистості і свобода від поліцейської опіки держави – необхідні умови для розвитку всякої суспільної самодіяльності” [6, с. 171].

Намічена В. Леніним програма соціалістичних заходів повністю виключала можливість використання кооперації у тих її формах, які склалися до революції. Вони були визнані як принципово несумісні з новим соціально-економічним устроєм. Держава відняла у кооперації її кошти, матеріальні ресурси та перетворила її потужний та добре налагоджений апарат на додаток до державного апарату централізованого розподілу. Сприяло цьому і згорання ринку, довершене в роки воєнного комунізму [4, с. 153]. Приступивши до перебудови кооперативного апарату, радянська влада видала декрет про споживчі комуни 20 березня 1919 р. (на

Україну поширено 7 квітня 1920 р.). У відповідності до нього сільськогосподарська кооперація, як і інші види кооперації, була інтегрована в одну споживчу кооперацію під керівництвом Наркомпроду, членство в якій було обов'язковим. Це призвело до різкого обмеження функцій кооперації, її одержавлення і згортання діяльності. Добровільна народна організація взаємодопомоги, «що в різних напрямках працювала для задоволення потреб українського населення, українська кооперація обернулася в систему технічно-розподільчих пунктів, в котрій (системі) своєвільно порядкував представник місцевого продоргану» [8, с. 76]. В результаті на другому році пролетарської диктатури сільськогосподарська кооперація зникла.

Проте реалії змусили повернутися до розвитку сільськогосподарської кооперації у різних її формах вже в перші роки непу. Насправді «в цій «новій економічній політиці» не було нічого нового. Це був просто замаскований відступ до старої, зруйнованої війсьним комунізмом системи капіталістичного виробництва й обміну», – писав М. Сціборський [13, с. 60]. Важливою умовою еволюції нової економічної політики стала кооперація, незважаючи на те, що предметом державної політики були колективна власність та колективне підприємництво. 16 серпня 1921 р. було видано декрет центрального радянського уряду про сільськогосподарську кооперацію, який проголошував необхідність розвитку кооперації в сільському господарстві та її підтримки, давав право організовувати сільськогосподарські товариства на добровільних засадах. Першим кроком після видання декрету було виділення сільськогосподарської кооперації з єдиної системи споживчої кооперації. Селянам дозволили організовувати сільськогосподарські товариства як для спільного ведення господарства, так і для організації праці своїх членів, постачання їх необхідними сільськогосподарськими знаряддями, насінням, добривами, а також для переробки лишків продуктів землеробства та інших справ, спрямованих на збільшення кількості і поліпшення якості вироблених ними сільгосппродуктів. Сільськогосподарським товариствам та їх спілкам надали право об'єднуватись як за територіальною, так і за виробничою ознакою. М. Литвицький виділяв три напрями кооперативної політики радянської влади у період непу: використання старих кооперативних принципів внутрішньої організації, відокремлення різних видів кооперації від споживчої кооперації та децентралізація кооперативного життя [8, с. 77–78]. Послаблення регламентуючих функцій держави спричинили відновлення госпрозрахункових відносин, основоположних принципів добровільності членства та демократичного самоврядування в кооперативах. Все це дало поштовх до відродження сільськогосподарської кооперації. Масовому залученню населення в кооперативи сприяли також і низькі розміри пайових внесків, що обчислювались без урахування інфляції.

Проте повної свободи господарювання кооперація не отримала. Використовуючи рештки старого кооперативного апарату, держава намагалася встановити нагляд та контроль на ринку. Партійна конференція 26–28 травня 1921 р. визначила справжню мету радянської кооперації як основного апарату для проведення товарообміну у зв'язку з запровадженням продподатку та встановлен-

ням свободи товарообороту. На кооперацію державою були покладені обов'язки допомагати продорганам у виконанні обов'язкових завдань із заготівлі та обміну виробів фабрично-заводської і кустарної промисловості на продукти сільського господарства.

Загальне керівництво за діяльністю кредитних товариств здійснювалося Наркомфіном та Наркомземом. Система сільськогосподарського кредиту найвищої ланки в Україні в 1924 р. складалася із Всеукраїнського сільськогосподарського банку (Укрсільбанк) та 9 сільбанків кожної губернії. Держава повністю взяла на себе функції кредитування кооперативів, хоча натомість повинна була б зосередитися на розробці законодавства, сприянні розвитку приватної ініціативи, поширенні серед населення кооперативної ініціативи. Зрозуміло, що одержавлена кредитна мережа, позбавлена вільних селянських капіталів, не могла ефективно функціонувати, адже необхідною умовою розвитку та інтенсифікації сільського господарства є втягнення його у сферу ринкових взаємовідносин. Тому для оздоровлення сільськогосподарської кооперації радянська влада розпочала роботу із залучення коштів населення у формі вкладів. Декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів від 28 січня 1922 р. «Про кредитну кооперацію» було дозволено організовувати кредитні і ощадно-позичкові кооперативи для видачі своїм членам пільгових позик на задоволення їхніх господарських потреб, для доцільного об'єднання фінансових засобів своїх членів, для набуття необхідного інвентарю, матеріалів, сировини, обладнання та для посередництва в збуті продуктів. Проте кредитна кооперація як самостійний орган повноцінно працювати не мала змоги.

Декретом від 22 серпня 1924 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» дозволялося організовувати кооперативи для спільного ведення сільського господарства, постачання засобів продукції населенню, переробки й збуту сільськогосподарських продуктів, меліорації, закупки й використання машин сільськогосподарського призначення та інших заходів, спрямованих на поліпшення сільського господарства. Разом з тим цей декрет містив додаткові обмеження в роботі кооперації. У другому параграфі цього декрету вказано, що кооперативи можуть «займатися під загальним контролем Наркомосвіти і Наркомзему відповідних республік поширенням сільськогосподарського знання шляхом організації читань, бесід, популярних бібліотек, виставок, показових і дослідних ділянок, видання періодичної й неперіодичної літератури тощо». Крім того, вказувалося, що в сільськогосподарських кооперативах першого ступеня мало бути не менше 5 членів, а в кооперативах з кредитними функціями – не менше 50 [8, с. 80–81].

Незважаючи на всі ці обмеження, можна стверджувати, що після невдалих спроб налагодження господарського життя шляхом всеохоплюючого державного впливу радянська влада частково повернулася до вже випробуваних шляхів кооперативної організації самого населення, дещо послабивши тотальний контроль за діяльністю сільськогосподарських кооперативів. А українське селянство, як раніше, так і в період непу, вбачало в кооперації природну форму організації свого господар-

чого життя, що давала можливість виявити свої реальні економічні інтереси та сконсолідувати свої сили для їх оборони. Сільськогосподарська кооперація на 1 жовтня 1925 р. об'єднувала вже більш як чверть селянських господарств (26%), а на 1 жовтня 1927 р. кількість господарств, об'єднаних сільськогосподарською кооперацією, перевищувала вже третину всіх селянських господарств України [5, с. 65–66].

Незважаючи на значні успіхи сільськогосподарської кооперації, протягом 20-х рр. XX ст. спостерігалась тенденція до посилення державного впливу в усіх напрямках економічної діяльності. Ще в 1922 р. був організований Головний та губернські кооперативні комітети, які регулювали діяльність кооперативів, узгоджували діяльність кооперативів з державними органами тощо. Держава намагалася взяти під контроль навіть хід думок населення, тому нав'язувалась більшовицька ідеологія, уряд втручався в роботу навчальних закладів. Так, Київський кооперативний технікум (колишній Київський кооперативний інститут) до 1923 р. утримувався виключно власними коштами кооперативних спілок. Кооперативні установи перераховували для його утримання 1,2% прибутків від реалізації своєї продукції, проте у 1926/1927 навчальному році державою було надано 50% необхідних коштів [15, с. 58]. Причому така статистика не свідчить про недостатність коштів у кооперативів, адже в 1928–1929 рр. при добудові третього поверху споруди Київського кооперативного технікуму кооперативні спілки перерахували 325 тисяч крб., державою було надано 100 тис. крб. [16, с. 123]. Наступним кроком після фінансування навчального закладу було втручання державних органів у затвердження навчальних планів.

Не менш рішуче держава впроваджувала колективізацію сільського господарства України, хоча селяни не хотіли добровільно йти до колгоспів. Обдираючи село безпосередньо у формі податків, більшовики мали ще й опосередковане джерело прибутків у вигляді величезної різниці ринкових цін на промислові товари і сільськогосподарські продукти. Такі «ножиці» дошкуляли селянству, адже влада свідомо й систематично знижувала ціни на сільськогосподарські продукти, одночасно підвищуючи продажну ціну промислових товарів. Це негативно вплинуло на технічний розвиток та матеріальний стан селянського господарства.

У 1920 р. був ухвалений перший декрет про комітети незаможних селян, а навесні 1922 р. ці комітети вже проводили в життя ідею колективізації сільського господарства та землеустрою. Комітети незаможних селян були організовані більшовиками з метою розділити селянські маси на ворогуючі між собою табори. Так радянський уряд повів наступ на продукуючого селянина. Проте ні незаможники, ні середняки до колективів приєднуватись не хотіли. Тоді постановою ІХ Всеросійського з'їзду рад «Про сільськогосподарську кооперацію» комуністи прилучили колгоспи до загального сільськогосподарського руху. При цьому колгоспи мали право організовувати самостійні губернські об'єднання. Земельним органам надавалося право безпосередньої матеріальної допомоги колгоспам, що ввійшли до кооперативної сітки. Проте більшість українських кооператорів з іронією ставилися до «цього типу сільськогосподарської кооперації». «Самостійного значення в

загальнокооперативному русі він не набрав. А тому довелося спочатку поширити на «цей тип сільськогосподарської кооперації» положення про сільськогосподарську кооперацію взагалі – декретом ВЦВК і РНК від 17 лютого 1921 р.; потім декретом того ж органу від 21 вересня 1922 р. їм надано право входження в кооперативні союзи на рівних підставах з кооперативними організаціями першого ступеня», – писав прихильник кооперативного руху М. Литвицький [8, с. 85]. Новою постановою від 12 жовтня 1924 р. сільськогосподарським колективам надавалося право входити до первісних сільськогосподарських кооперативних товариств на правах їхніх членів. Проте оскільки колгоспи за своєю суттю були більше політичними організаціями, ніж кооперативними, то вони і після поширення на них законів про сільськогосподарську кооперацію так і не злилися органічно з системою сільськогосподарського кооперативного руху. Ними опікувалися і сільськогосподарські кооперативні союзи, і органи Наркомзему.

Сільськогосподарські колективи об'єднували переважно малоземельні та безземельні господарства, які не могли обійтися без державної підтримки, що підтверджує нижче наведена табл. 1.

Таблиця 1

Соціальний склад селян, що об'єднувалися в колгоспи

Земля, що мали селяни до вступу в колгоспи	В районі степу	В районі лісостепу
До 1 десятини	20,9%	12,1%
Від 1 до 3 десятин	21,8%	23,9%
Від 3 до 5 десятин	9,7%	7,5%
Понад 5 десятин	7%	10%

Джерело: складено за даними [2, с. 23–24].

За матеріалами „Сільського господаря” в 1923 р. до складу колгоспів України входило 78% незаможних селян, а в Полтавській губернії ця цифра сягала 91% [3, с. 56]. Більшість радянських вчених стверджували, що загалом роль незаможних селян і у сільськогосподарській кооперації після революції поступово збільшилася (табл. 2).

Таблиця 2

Про соціальний стан сільськогосподарських колективів

	Незаможні селяни	Середняки	Зажможні селяни
1923 рік	45%	43%	12%
1924 рік	58%	38%	4%

Джерело: складено за даними [2, с. 16–17].

Проте насправді кількісне співвідношення заможних та незаможних селян у кооперативах мало змінилося після революції, незважаючи на всі старання радянської влади приєднати до кооперації незаможників. Навіть радянський учений М. Власов, проаналізувавши існуючу статистику з цієї проблеми, прийшов до висновку, що „сільськогосподарська кооперація переважно обслуговує не пролетарські і напівпролетарські маси села, а селян господарів” [3, с. 48]. Адже логічно, що, наприклад, збутова кооперація мала серйозне значення тільки для середняків та заможних селян, а збут сільськогосподарської продукції – ядро кооперації. Відомий теоретик кооперації С. Маслов також стверджував, що «членами сільськогосподарської кооперації природно можуть бути лише особи, які мають яке-небудь своє землеробське господарство, зацікавлені в його підтримці і покращенні» [10, с. 333]. Статистика, представлена в табл. 3, також наочно демонструє, що в сільськогосподарській кооперації не зацікавлені незаможні селяни, вона не потрібна багатим, проте, як підкреслював відомий український економіст М. Кондратьєв, кооперація дає право селянину-господарю стати рівноправним партнером на ринку.

Таблиця 3
Соціальний склад членів сільськогосподарської кооперації у 1924 р.

Площа посіву, у десятинах	Від 1	1,1–2	2,1–3	3,1–4	6,1–8	8,1–10	10–13	16–19	19–22	12–25	25–30	30–40	Понад 40
Кількість господарств	181	713	1008	852	734	428	303	32	10	5	4	2	-

Джерело: складено за даними [14, с. 14–15].

Незважаючи на те, що селяни воліли вести господарство індивідуально, об'єднуючись у кооперативи, в Україні велася й більшовицька колективізація. Так, «... на 1 червня 1927 р. було сколективізовано 1,35% всіх селянських господарств і 1,07% посівної площі, а через рік на 1 червня 1928 р. колгоспами охоплювалося 2,5% господарств і 1,26% посівної площі» [7, с. 103]. «Однак вони не могли втриматись. Валились щороку одні, а на їх місце повставали інші, що теж по році-двох провалювались. Отже, практика комуністів з колективами на Україні була дуже сумна» [11, с. 57]. В Україні переважали індивідуальні селянські господарства, в 1928 р. їх кількість сягала 5 млн. Посівна площа колгоспів становила лише 1,2% усієї площі. Тоді восени 1929 р. більшовики приступили до масової насильницької колективізації сільського господарства. Селяни України відповіли на ту примусову колективізацію масовим вирізанням коней, худоби та нищенням господарського інвентарю. Проте в період першої п'ятирічки примусово було створено 25 000 колгоспів, які поглинули 68% одноосібних господарств, та успішно засіли 77,1% усієї засівної площі [13, с. 95]. Сільськогосподарська кооперація була остаточно знищена тотальним державним впливом. Не краща доля чекала провідних кооперативних діячів і теоре-

тиків, передусім близьких до так званої школи О. Чанова, серед яких в Україні були репресовані сотні аграрників – науковців та практиків. За тим настала доба суцільних репресій та суцільної колективізації, одним з найстрашніших проявів якої в Україні став голодомор 1933 р.

На жаль, і нині уряд, розробляючи стратегію розвитку кооперативного руху в Україні, не враховує помилки минулого. Державна влада планує втручатися безпосередньо в роботу кооперативів, організовувати та скеровувати їхню діяльність. Прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко на нараді з питань формування мережі оптових ринків для реалізації сільськогосподарської продукції і обслуговуючої кооперації (9 квітня 2009 р.) доручила Міністерству аграрної політики скласти план розвитку кооперативного руху в Україні, проаналізувати роботу вже існуючих сільгоспокооперативів і розробити плани їх подальшого розвитку. Міністерство аграрної політики має розіслати роз'яснювальні матеріали щодо облаштування сільгоспокооперативів головам сільських рад, на яких буде покладено основну координуючу роботу. Крім того, Ю. Тимошенко дала доручення внести зміни до законодавства з тим, аби земельні ділянки під будівництво кооперативних ринків виділялися без проведення аукціонів і безкоштовно, а також звільнити ринки від плати за землю. Разом з тим вона зазначила, що плата за місце на такому ринку не може перевищувати плату, необхідну на їх утримання та обслуговування. Проте, як показав досвід, такі пілги лише сприяють створенню псевдокооперативів.

Висновки. Зважаючи на те, що сільськогосподарська кооперація є найбільш складною кооперативною формою господарювання, її становлення та еволюція може відбутися тільки за умов наявності ефективно діючої кредитної кооперації, розвиток якої уряд повинен стимулювати в першу чергу. Оскільки в Україні і Росії історично першими з'явилися споживчі та кредитні товариства, саме ці види кооперації охоплювали і посередницькі операції в галузі сільського господарства, цим самим беручи на себе функції сільськогосподарської кооперації. За відсутності розгорнутої мережі кредитної кооперації ці функції поки що можуть виконувати споживчі кооперативи при відповідному використанні їхніх матеріально-технічних можливостей.

Крім того, при відродженні сільськогосподарської кооперації в Україні важливо враховувати те, що її вихідною первинною ланкою є селянське (фермерське) господарство. При цьому історичний досвід засвідчив, що сільськогосподарська кооперація в Україні передусім охоплювала переважно селянські господарства середнього достатку, дуже незначною мірою поширювалася на бідні та заможні верстви сільського населення. Тому неодмінною умовою успіху державної політики в галузі сільськогосподарської кооперації слід вважати: розвиток фермерських господарств, послідовне завершення земельної реформи з метою впорядкування земельної селянської власності, відповідна податкова політика, розвиток інфраструктури села тощо.

Прийняте в Законі України „Про сільськогосподарську кооперацію” положення про кооператив як неприбуткову організацію суперечить всьому світовому досвіду функціонування сільськогосподарської кооперації. Спроби збереження таких орга-

нізацій як неприбуткових, за рахунок держави (досвід підтримки артільних форм господарювання в період непу) засвідчив їх нежиттєздатність. За умови ж повного державного втручання в їх діяльність вони втрачають кооперативну сутність і перетворюються практично на різновиди державних підприємств (за радянської влади колгоспи, споживчі кооперативи). Як основний принцип функціонування кооперації в її історичному розвитку зберігався принцип демократизму та самодіяльності, тому при державному сприянні її відродження потрібно брати до уваги, що кооперація є самоорганізованою автономною господарською системою. Разом з тим при розбудові сільськогосподарської кооперації потрібно мати на увазі логіку розвитку кооперативної системи, поступово вибудовуючи її знизу вгору: первинні кооперативи, місцеві кооперативні союзи, центральні кооперативні союзи, Всеукраїнський кооперативний союз.

Досвід поширення кооперативної ідеології та підготовки кадрів кооперативних працівників, набутий в Україні ще на початку ХХ ст., засвідчує, що така робота на сьогодні є обов'язковою умовою відродження кооперативної ідеології і кооперативного руху в галузі сільськогосподарської кооперації. Адже стан кадрового забезпечення системи кооперації на сучасному етапі можна вважати проблематичним. Вирішення цієї проблеми пов'язано з визначенням мережі вищих навчальних закладів, технікумів, коледжів, училищ кооперативної освіти. Найбільш оптимальним у цьому плані, на наш погляд, є варіант розширення підготовки спеціалістів у навчальних закладах Укоопспілки та відкриття кооперативних факультетів і спеціальностей в аграрних, економічних і технологічних закладах. Причому важливо, щоб професійна підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації кооператорів та сільської молоді була економічно доступною. Для цього можна було б залучити кошти кредитних спілок, державні освітні кредити.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані з розробкою сучасної концепції сільськогосподарської кооперації в Україні з врахуванням вітчизняного та зарубіжного кооперативного досвіду.

-
1. *Байєр М.* Земельна реформа і основи земельної політики на Україні / М. Байєр. – К. : Друкарня акціонерного товариства університету св. Володимира, 1917. – 47 с.
  2. *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк – Харків : Книгоспілка, 1925. – 91 с.
  3. *Власов М.Е.* Классы и кооперация в деревне СССР. (К вопросу о размежевании потребительской и сельскохозяйственной кооперации в советской деревне) / М.Е. Власов. – М. : Издание Центросоюза, 1925. – 104 с.
  4. *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст.) / Л.П. Горкіна. – К. : Наук. думка, 1994. – 244 с.
  5. *Дешко Є.* Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – 97с.
  6. *Карышев Н.А.* Из литературы вопроса о крупном и мелком сельском хозяйстве / Н.А. Карышев. – М., 1905. – 253 с. – (В приложении: Основы Херсонского артельного договора).

7. *Лисенко Л.* Сільське господарство України / Л. Лисенко. – Видання закордонних організацій українських націоналістів «Бібліотека українського підпільника», 1960. – 208 с.
8. *Литвицький М.* Сучасне становище сільськогосподарської кооперації на Україні / М. Литвицький // Українська сільськогосподарська кооперація. – Подєбради, 1926. – Зб. 1. – С. 73–130. – (З нагоди 10-ї річниці заснування «Централу»).
9. *Литошенко Л.Н.* Кооперация, социализм и капитализм / Л.Н. Литошенко // Вопросы экономики. – 1995. – № 10. – С.132–144.
10. *Маслов С.* Крестьянское хозяйство. Очерки экономики мелкого земледелия / С. Маслов. – М., 1920. – 400 с.
11. *Мудрий В.* Лихоліття України / В. Мудрий. – Львів : Накладом українського громадського комітету рятунку України, 1933. – 131 с.
12. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи : практ. посіб. / Р. Блок, В. В. Гончаренко, Н. А. Іванова та ін. – К. : Урожай, 2001. – 288 с.
13. *Сціборський М.* Земельне питання / М. Сціборський – Париж : «Українська книгарня-накладня», 1939. – 111 с.
14. Труды Центрального Статистического Управления. – Т. XXV. – Вып. 1. – Ч. I. – М., 1926. – 191 с.
15. Державний архів Київської області. – Ф. Р-989. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 58.
16. Державний архів Київської області. – Ф. Р – 290. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 123.